

Віктор Заруба

*ФОРТЕЦЯ
над Ходацьким
порогом*

ДНІПРО / ЛІРА / 2016

Ухвалено до друку Вченою радою ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
(протокол № 6 від 14 лютого 2013 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Михайлюк О. В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України;
- Хрідочкін А. В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загально-правових дисциплін Дніпропетровського гуманітарного університету.

Заруба В. М.
3-35 Фортеця над Кодацьким порогом. — Д.: «ЛІРА», 2013. — 60 с.; іл.
ISBN 978-966-383-444-3

У книзі на значному фактичному матеріалі відтворено історію Кодацької фортеці та події і факти, пов'язані з нею, — від 1635-го року до наших днів.
Для істориків, краєзнавців, учителів, учнів, туристів та туроператорів.

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР) 46

© Заруба В. М., 2013
© ЛІРА, 2013

ISBN 978-966-383-444-3

Стела на честь Кодацької фортеці при вїзді в село Старі Кодаки

Меморіальний напис на стелі

Залишки фортечного бастиону. Фото 2011 р.

На значній території навколо сучасного Дніпропетровська, від гирла Самари до гирла Сури, існували поселення, фортеці та укріплення, що виникли значно раніше, ніж колишній губернський центр Південної України місто Катеринослав: Стара Самарь, Богородицька (Новобогородицька) фортеця, Сергіївська (Новосергіївська) фортеця, Новий Кодак, Усть-Самарський ретраншемент, слобода Половиця тощо. Одним з таких поселень, розташованих неподалік від міста, є селище Старі Кодаки (Кайдаки). Тут у далекому минулому стояла відома колись фортеця, овіяна славою козацьких походів, воєн та повстань. Визначний історик козащини Д. І. Яворницький, оцінюючи її значення, писав:

„В історії запорозького й українського козацтва Старий Кодак відіграв величезну роль, тому немає жодного літопису, немає жодної історії України чи Запорожжя, немає ні однієї збірки актів з історії України, де б не згадувався Старий Кодак“.

Дійсно, історія замку над Дніпром є багатою на факти, а події, пов'язані з Кодаком, знайшли відображення у піснях і переказах українського народу, в художній літературі. 1970 року видавництво „Каменяр“ надрукувало історичну повість Теодора Микитина „Над Кодаком“, епіграфом до якої стали слова із історичної думи про гетьмана Сулиму „Не хотіли пани-ляхи...“. Свого часу український письменник Андріан Кащенко написав коротку розповідь „Над Кодацьким порогом“. Неодноразово згадує Кодак у чотиритомній „Енциклопедії старопольській“ відомий етнограф, археолог, історик і краєзнавець Зигмунт Глогер (1845–1910). Наприклад, у статті „Домініканці в Польщі“ названо місця на східних теренах Речі Посполитої, де існували домініканські монастирі-кляштори: „Кодацький монастир зруйновано татарами 1672 року“. Дослідник згадує про нього і в статті про запорозький Кіш.

Кодацька фортеця дала початок малій топоніміці — фортеці і слободі Новий Кодак, селу Кодаки на Київщині, селу Кодак Софіївського району Дніпропетровської області (Ордо-Василівська сільрада). Існує припущення, що назва найбільшого і найважливішого острова Аляски — Кодак походить від назви порога і фортеці на Дніпрі. Ймовірно, назву завезено туди українськими емігрантами. Всесвітньо відома також фірма кіно-, фото-, фоно-матеріалів, яка носить назву-аббревіатуру “KODAK”.

Проте тривалий час історія фортеці висвітлювалася лише в єдиній спеціальній праці Мар'яна Дубецького “Kudak, twierdza kresowa i jeje okolice”, опублікованій 1900 р. Якийсь час автор жив на півдні України, неодноразово оглядав вали Кодацької фортеці. Для написання книги він широко використав польські та українські архіви, літописи, акти, спогади, листування сучасників.

Дубецький Мар'ян (Маріуш) (Dubiecki) (1838–1926) — польський історик. Випускник історичного факультету Університету Св. Володимира, представник київської документальної школи. У 1874–1883 роках жив на півдні України. Згодом мешкав у Кракові. Написав праці: «Історія польської літератури» (1882), «Нарис новітньої історії», «Кодак, прикордонна фортеця та її околиці» (1900), «Історія Сполучених Штатів Америки від Вашингтона до загибелі Лінкольна».

Із робіт, спеціально присвячених історії фортеці, можемо також назвати статтю в «Kwartalniku historycznemu» за 1926 р. польського дослідника Олександра Чоловського «Kudak: przyczynki do zolozenia i upadku twierdzy».

Чоловський (Сас) Олександр (Czolowski) (1865–1944) — польський історик. Випускник Львівського університету. Жив у Львові. Директор Львівського історичного архіву часів Другої Речі Посполитої. Першим склав описи замків Галичини. Автор праці «Кодак, доповнення до історії спорудження та занепаду фортеці» (1926).

Старокодацькі яруги

Оскільки обидві праці написані давно, до того ж польською мовою і в малодоступних виданнях, то широкому загалу читачів практично зовсім не відомі. Окрім того, вони рясніють неточностями, а події доведено лише до 1648 р. Написані авторами-поляками, прихильниками польської влади в Україні, дослідження часом необ'єктивні щодо дій селян і козаків, а інколи вороже настроюють читача до всього українського, для якого знаходяться лише такі слова, як „гультайство“, „розбійники“, „свавілля“, „ребелія“.

Із українських вчених про фортецю писали або покликалися на кодацькі події Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Іван Крип'якевич. Серед радянських істориків силу згадок про Кодак знаходимо в статтях та монографіях Миколи Петровського, Костя Гуслистого, Володимира Голобуцького. Згадують чи пишуть про замок і сучасні польські вчені: Збігнев Вуйцік, Владислав Серчик, Януш Качмарчик, Єжи Чаєвський.

Залишки фортечних валів. Сучасне фото

Книга, яка пропонується читачеві, охоплює історію Кодацької фортеці впродовж тривалого часу її існування — від заснування до наших днів. Її написано на матеріалі широкого масиву виявлених джерел та наявної літератури. Насамперед це архіви та опубліковані акти: „распросные речи“ в московських приказах українських селян, козаків, купців, свідчення агентів росій-

ського уряду, повідомлення путивльського та севського воєвод про події в Україні, виявлені в фондах Розрядного та Малоросійського приказів Росії в Російському державному архіві давніх актів у Москві. Цікавими є матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки НАН України в Києві та Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Незаперечною цінністю для дослідника мають також такі збірки документів, як „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России“, „Україна напередодні Визвольної війни“, „Документи об Освободительной войне“, „Історія України в документах і матеріалах“, „Істочники для истории запорожских казаков“ Д. І. Яворницького.

Широкий аспект фактів і подій відобразився у наративах: „Львівському руському літописі“, в козацьких літописах Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки, свідчення яких теж широко представлені в книзі. Дані архівів підтверджуються свідченнями очевидців. Зокрема спогадами та мемуарами француза Гійома Левассера де Боплана, який брав участь у проектуванні та побудові Кодака, польського шляхтича Богуслава Казимира Маскевича, білоруського шляхтича Казимира Пилипа Обуховича, князя А. С. Радзивілла, листами українського магната Адама Киселя, щоденниками шотландця російської служби генерала Патрика Леопольда Гордона.

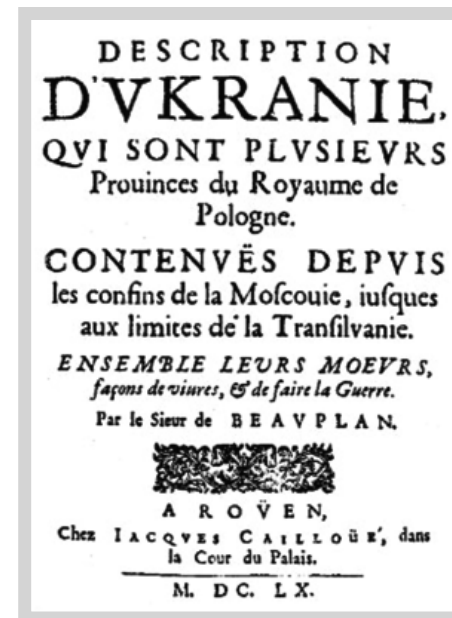
Альбрехт Станіслав Радзивілл (1595–1656) — державний і військовий діяч Речі Посполитої, канцлер великий литовський, князь. Народився 1 липня 1595 р. у фамільному маєтку Олика, в родині з Олицько-Несвіжської гілки Радзивілів. Батько — Станіслав Радзивілл «Набожний», мати — Марина з роду Мишків (Myszków). Дружини: Регіна фон Айзенрайх, Анна Христина Любомирська. Дітей не було. Володів фамільним маєтком Олика на Волині. Навчався в Єзуїтській колегії у Вільно та в європейських університетах, знав кілька мов. Ревний католик. Упродовж життя обіймав державні посади у Речі Посполитій, деякі з них — фактично спадково. З 1619 р. підканцлер, з 1623 р. і до кінця життя — великий канцлер. Відповідав за зовнішню політику та міжнародні зв'язки Великого князівства Литовського.

Намагаючись оживити ту далеку епоху, зримо уявити її дух, у книзі подано ілюстрації — як оригінальні, сучасні подіям, так і створені на документальній основі. Наприкінці додається покажчик використаних джерел та літератури, у яких зацікавлені знайдуть розповіді про історичні події, пов'язані з Кодаком.

Для Європи початок XVII ст. ознаменувався значними політичними подіями, соціальними рухами, економіч-

ними досягненнями, війнами і чварами, перемогами і поразками. В історії України, яка тоді входила до складу польсько-литовської держави — Речі Посполитої, це був непростий і непевний час. Якихось кілька десятків років були виповнені „добою героїчних походів“, подіями національного відродження, козацької слави, народними повстаннями, зародженням і формуванням власної державності та національною катастрофою. Водночас в українських землях Речі Посполитої на шляхетських фільварках посилювалося соціальне гноблення народних мас, збільшувалася грошова і натуральна рента, зростала панщина. Додавалися нові визиски на користь землевласника, уряду, церкви (голока і рубання лісу, ремонт шляхів, млинів, мостів, сінокіс, збирання ягід). В „Описі України“ Г. Боплан писав:

„Дворянство живе, ніби в раю, тим часом селяни перебувають, ніби в чистилищі. Тому якщо трапиться цим нещасним попасти в кріпосну залежність до свого лихого пана, становище їхнє буває гіршим, аніж каторжників на галерах. Таке рабство є головною причиною численних утеч“.

Г. Л. де Боплан. Опис України. 1660 р.

На посилення гноблення селянство відповідало втечами і повстаннями. А на початку XVII ст. втечі набули особливо широкого розмаху. Український козак Лаврін Лепляєв (мабуть, з містечка Леплявого біля Переяслава) розповідав російським воєводам, що „де от поляков ис Польши, выбегли все поданные их крестьяне и холопы, бегают в украинные города и ставяца в казаки“. Селяни, втікаючи від панів, ставали вільними і підіймалися на боротьбу проти їхньої сваволі. У цьому переконують антифеодальні і національно-визвольні рухи кінця XVI — початку XVII ст. Особливе значення мали польсько-козацька війна 1625 р. та повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила.

В історії України початок XVII ст. — також доба соціальних та національних потрясінь. Визначальну роль у розвитку народних рухів відіграла християнська козацька республіка — Запорозька Січ, яку державці назвали „капітулою усіх змовників проти чинного порядку“. На вальних, елекційних, конвокаційних сеймах польсько-литовської Речі Посполитої багато разів лунали виступи, спрямовані проти українського козацтва — як реєстрового (взятого урядом на службу), так і запорозького, вільного, низового. Пропонувалося знищити його фізично, відправити в найми до Європи, де точилася Тридцятилітня війна (1618–1648).

На той час козацтво зарекомендувало себе як організована, свідомо духовна і державна сила. Безприкладний героїзм і мужність принесли всесвітню славу козакам, які врятували польське військо від розгрому в Хотинській війні (1620–1621), завдавши нищівної поразки турецько-татар-